

Hekserij: idioom voor beschuldiging en verdachtmaking

Wolf Bleek

In 1973 promoveerde Wilhelmina van Wetering op een proefschrift, getiteld *Hekserij bij de Djuka: een sociologische benadering*. Sindsdien heeft zij verschillende artikelen geschreven waarin zij het geloof in hekserij in een breed theoretisch kader bestudeert. Haar werk verdient de aandacht en ik wil proberen enkele korte opmerkingen te maken over en naar aanleiding van haar proefschrift en een van haar artikelen. Wellicht zijn er mensen die van mening zijn dat het onderwerp hekserij het lot deelt van, bijvoorbeeld, het patrilaterale cross-cousin huwelijk, het symbool van irrelevante, koloniale wetenschap. Ik ben het daar niet mee eens. De studie die hier besproken wordt laat opnieuw zien dat het geloof in hekserij een niet te verwaarlozen factor is voor hen die zich bezighouden met machtsrelaties in kleine gemeenschappen. Bovendien sluit de structuur van hekserijbeschuldigingen nauw aan bij die van andere vormen van stigmatisering die voorkomen in gemeenschappen waar het geloof in de mystieke heks niet meer bestaat (cf. Elias en Scotson 1976: 7-46, 128-144).

Inhoud van proefschrift

De Djuka zijn bosnegers in het binnenland van Suriname. Het is een van die "stammen" als ik dat besmette woord een keer mag gebruiken - die het moment naderen waarop er meer bladzijden over hen geschreven zijn dan zij mensen tellen (bij de Djuka ongeveer 6000). Deze zinsnede is van Köbben die zelf trouwens onderzoek bij de Djuka verricht heeft. Anderen die er gewerkt hebben zijn Thoden van Velzen en natuurlijk van Wetering zelf. Bosnegers zijn afstammelingen van slaven die in het verleden van de plantages gevlucht zijn en in het binnenland nieuwe gemeenschappen gesticht hebben. Hun geïsoleerd bestaan had tot gevolg dat zij hun oorspronkelijke leefgewoonten beter in tact hielden dan de Creolen die meer contacten onderhielden met vertegenwoordigers van het koloniale regime. De belangrijkste sociale groepering bij hen is de matrilineage. De leden daarvan wonen in de regel bij elkaar in een bepaalde wijk.

Met betrekking tot het hoofdonderwerp van haar studie, hekserij, zegt de schrijfster dat het aanwijzen van een heks altijd geschiedt na de dood van een "heks". Als zij over "heksen" praat bedoelt ze daar dus alleen maar overledenen mee. Degenen

die tijdens hun leven van hekserij verdacht worden kunnen pas na hun dood publiekelijk tot heks verklaard worden. Deze mensen noemt zij in haar studie consequent "verdachten". Verder is het nuttig op te merken dat in dit artikel het woord "heks" - in strijd met het normale Nederlandse taalgebruik - zowel op een man als op een vrouw kan slaan. Bij het aanwijzen van een heks spelen vooral de "priesters van de grote godheid" een beslissende rol. De schrijfster laat op indringende wijze zien welke belangen de priesters hebben bij het tot heks verklaren van een gestorvene; de erfenis valt aan hen toe en hekserij vormt een goed excuus voor het feit dat zij de overledene niet konden genezen.

Dat de priesters alleen gestorvenen als heks brandmerken verklaart de schrijfster door er op te wijzen dat zij sterk afhankelijk zijn van de overheid en orde en rust moeten bevorderen. Het is inderdaad aannemelijk dat veel conflicten voorkomen worden door openlijke hekserij-beschuldigingen tot de gestorvenen te beperken.

Waar het van Wetering vooral om te doen is is het geven van een sociologische verklaring van het verschijnsel hekserijgeloof. Zij tracht dat te doen door de hekserij-beschuldiging te beschouwen als een uiting van machtsstreven. In haar opvatting worden dergelijke beschuldigingen vooral geuit door sterkeren tegen zwakken; de beschuldiging is dus een instrument tot accumulatie van macht. Dit vormt de "centrale intuïtie" van haar proefschrift. Deze visie roept de meeste vragen op maar biedt ook veelbelovende perspectieven, waar ik later op in zal gaan. Eerst wil ik echter wijzen op enige onduidelijkheden en tegenstrijdigheden in de studie.

Vragen en tegenstrijdigheden

Het boek bevat ongetwijfeld zeer gedetailleerde beschrijvingen en knappe analyses van gedrag beïnvloed door geloof in hekserij; bovendien geeft de schrijfster scherpzinnige kritiek op andere studies over hekserijgeloof maar een ding kan niemand ontkennen: het is een chaotisch boek. De rangschikking van hoofdstukken en paragrafen, de herhalingen en tegenspraken, het voorwoord dat grotendeels uit conclusies bestaat, dat alles draagt de sporen van een moeizaam denkproces dat nog niet uitgekristalliseerd was toen het definitief op papier gezet moest worden. De lezer blijft zitten met veel vragen en tegenstrijdigheden; laat ik er enkele van noemen.

1. Zoals reeds gezegd, alle "heksen" behoren tot de gestorvenen. Het casus materiaal bevestigt dat. Dit gegeven leent zich moeilijk tot een theoretische discussie over machtsrelaties tussen beschuldiger en heks aangezien de dood deze relatie verbroken heeft. Toch is dat precies wat de schrijfster doet. Uit de context valt echter op te maken dat zij het niet heeft over de gestorven "officiële" heksen maar over wat zij noemt "de verdachten". Over verdenking en verdachtmaking van levende "heksen" komen wij echter betrekkelijk weinig te

weten in het beschrijvende gedeelte van het boek. Het wordt niet voldoende duidelijk hoe en naar aanleiding waarvan deze verdenkingen tot stand komen, hoe frequent en - wat uiterst belangrijk is - hoe openbaar ze zijn. De informatie die aangeboden wordt over de relatie beschuldiger en verdachte laat ons in het ongewisse over de machtsrelatie tussen deze twee, terwijl de theorie daar juist om blijkt te draaien.

Kortom het beschrijvende en het analyserende gedeelte sluiten moeilijk bij elkaar aan.

2. De schrijfster spreekt geregeld over "vrees voor hekserij". Men is spontaan geneigd dat te verstaan als de vrees voor het kwaad dat heksen bij anderen kunnen aanrichten. Is dat echter wel zo? Worden heksen inderdaad gezien als veroorzakers van ziekte en dood? In een tabel (p. 57) laat de schrijfster zien welke oorzaken men toegeschreven heeft aan 116 sterfgevallen tussen 1961 en 1970. De helft van deze sterfgevallen wordt verklaard, niet als veroorzaakt door hekserij, maar als straf van de grote godheid voor hekserij. Zeventien percent van de gevallen wordt beschouwd als straf van de grote godheid voor een vergrijp dat de overledene of zijn verwanten gepleegd hebben. Van slechts dertig percent van de gevallen gelooft men dat de dood veroorzaakt is door een geest of medemens zonder dat de overledene enige blaam treft. Hiertoe kan hekserij behoren maar hoeveel van deze gevallen inderdaad als het gevolg van hekserij beschouwd worden komen wij niet te weten. Als we echter aannemen dat de meeste van deze gevallen aan hekserij toegeschreven worden, dan blijft het nog een feit dat doodgaan eerder gezien wordt als straf voor eigen hekserij dan als gevolg van andermans hekserijpraktijken. Als we in dit verband van "angst voor hekserij" spreken lijkt het daarom logischer te denken aan angst om zelf een heks te worden dan angst voor het kwaad dat heksen kunnen aanrichten. De gevaren zijn immers (statistisch gezien) groter voor de heksen dan voor de niet-heksen. Hekserij zou dus niet in de eerste plaats als destructief voor anderen maar als zelf-vernietigend gezien moeten worden. Of dit inderdaad zo is komen wij niet te weten. Dit brengt me op een ander punt.
3. Bij het lezen van de studie krijgt men de indruk dat iemand meer kans loopt na zijn dood als heks aangewezen te worden naarmate hij op oudere leeftijd sterft. Is het misschien zo dat het tot de normale cyclus van een voldragen leven behoort dat men na zijn dood tot heks verklaard wordt?

Als dat waar is (het komt niet ter sprake in de studie) zouden we niet moeten verklaren waarom in bepaalde gevallen A, B en C tot heks verklaard worden maar we zouden juist het tegenovergestelde moeten doen: verklaren waarom D en E *niet* tot heks verklaard worden. Zij zijn nl. de uitzonderingen op de regel. *Wel* zou dan echter de regel in zijn geheel verklaard moeten worden, nl. dat een mens op oude leeftijd

als heks beschouwd gaat worden. In dit licht gezien is het jammer dat de informatie over doodsoorzaken ons in het ongewisse laat welke sterfgevallen op jonge leeftijd plaatsvonden en welke op oude. Dit belemmert ons te onderzoeken of er een tendens bestaat dat de dood van bejaarden als straf voor hekserij gezien wordt terwijl men de dood van jongeren als het gevolg van hekserij-praktijken van anderen beschouwt. Anders gezegd, of sterven op hoge leeftijd meestal geïnterpreteerd wordt als dood door eigen schuld en sterven op jonge leeftijd als dood door andermans schuld.

Openlijke en heimelijke beschuldigingen

Ten onrechte hebben veel onderzoekers (waaronder ook ikzelf) het woord "hekserij" in de mond genomen terwijl ze het eigenlijk hadden over *beschuldigingen* of *bekentenissen* van hekserij. Ook van Wetering zegt (in de titel van haar boek) dat ze het over hekserij wil gaan hebben, maar het is duidelijk dat ze dat niet zo bedoelt. Gedurende haar hele onderzoek heeft ze geen enkele heks gezien. Dat zou een frustrerende ervaring moeten zijn voor een antropologe die van huis uit gelooft in observatie, liefst participierend. Helemaal aan het eind van haar studie openbaart zij echter wat ik steeds sterker was gaan vermoeden: zij gelooft niet in heksen. Zij heeft dus ook nooit verwacht een heks te kunnen observeren. Wat zij echter wel hoopte te zien en te horen is de *beschuldiging* van hekserij, want dat was duidelijk het onderwerp van haar studie.

Dit is geen spel met woorden. Ik wil ermee aangeven waar men als antropoloog *wel* en *niet* over kan praten. Hekserij, als omschreven door hen die er in geloven, onttrekt zich aan onze waarneming. De beschuldiging van hekserij is echter duidelijk waarneembaar, evenals de bekentenis en, voor de opmerkelijke onderzoeker, de gefluisterde verdachtmaking.

Het is daarom ook verwonderlijk dat Middleton en Winter (1963: 13) hekserij-praktijken die ze nooit met eigen ogen hebben waargenomen, als uitgangspunt van hun discussie nemen en "the weapon of the weak, the down trodden, the poor and the envious" noemen. Het zou juist geweest zijn als zij de hekserij-*beschuldiging* het wapen van de sterken en rijken genoemd hadden. Het enige dat voor hen waarneembaar is is nl. dat de hooggeplaatsten de laaggeplaatsten klein houden door hen van hekserij te beschuldigen.

Hiermee zij we terechtgekomen in het centrum van een hevige discussie. Sommige auteurs beweren, met Middleton en Winter, dat hekserijbeschuldigingen altijd gericht zijn tegen de zwakkeren en uitgestotenen van de maatschappij. Het feit dat vooral vrouwen en bejaarden het mikpunt zijn van hekserij-beschuldigingen wordt aangevoerd als een argument pro. Deze visie vindt verder steun in de ideologie van hekserij. Immers, zegt men, als hekserij gezien wordt als het gevolg van jaloezie dan is het logisch dat de armen en zwakken de rijken en sterken willen beheksen; zij zijn jaloers. Het is dwaas te veronderstellen dat

het omgekeerde zou gebeuren. De rijken hebben geen reden om jaloers te zijn. Deze zienswijze wordt verder ondersteund door de theorie van de zondebok. Men is geneigd de weerlozen tot zondebokken te maken als iemand de schuld moet krijgen van ziekte of tegenslag. Ook het verschijnsel van hekserij-bekentenis, een raadselachtige gebeurtenis voor de "ongelovige" antropoloog, ondersteunt de opvatting dat de zogenaamde heksen altijd de zwakkeren zijn. Twee studies over Ghana, Field (1960) en Wyllie (1973), illustreren dit. De laatstgenoemde ziet een parallel tussen Lewis' begrip "peripheral possession" en zelfbeschuldiging van hekserij bij de Effutu in Ghana. Voor zelfbeschuldiging geldt volgens hem wat Lewis (1971: 32) over bezetenheid zegt:

(...) possession works to help the interests of the weak and down-trodden who have otherwise few effective means to press their claims for attention and respect.

Toch zijn er onderzoekers die tot tegengestelde conclusies komen, nl. dat niet de zwakken maar juist de sterken van hekserij beschuldigd worden. Een van de bekendste is Kluckhohn (1967) die dit opmerkte in zijn klassieke studie over Navaho hekserij. Ondergetekende kwam tot dezelfde bevinding tijdens onderzoek bij een Akan lineage in Ghana. Ik ben zelfs geneigd om de bewijsvoering: vrouwen en bejaarden worden veelvuldig van hekserij beschuldigd, dus de zwakken zijn het mikpunt van hekserij-beschuldigingen, als bewijs voor het tegenovergestelde te gebruiken. De premisse van dit syllogisme is nl. dat "bejaarden en vrouwen" de zwakke groepen zijn in de maatschappij, maar is dat wel juist? In een later verschenen artikel gaat van Wetering ook zonder meer uit van een ondergeschikte positie van de vrouw. Is het echter niet wat ethnocentrisch gedacht om bejaarden en vrouwen als sociaal-zwak te classificeren? Veel Afrikaanse samenlevingen zijn immers gerontocratisch en/of matricentrisch. Met minstens evenveel recht zou men daarom kunnen argumenteren dat de veelvoorkomende beschuldigingen aan het adres van ouderen en moeders (om het enigszins anders te zeggen) juist wijzen op een tendens dat de sterken van hekserij beschuldigd worden (cf. Bleek 1976).

Het is duidelijk dat deze discussie weinig nieuws oplevert zo lang zij op het welles-nietes niveau blijft hangen, waarbij de diverse deelnemers aan het debat zich van "Bongo-Bongoism" technieken blijven bedienen ("this is all very well, but it doesn't apply to the Bongo-Bongo", Douglas 1973: 16). Het is absoluut noodzakelijk dat de discussanten onderzoeken hoe gemeenschappelijk hun gemeenschappelijke begrippenkader is. Is "hekserij" immers niet een van de meest behekste termen in het antropologische jargon, even ongrijpbaar als de wezens die geacht worden hekserij te praktiseren? Praten voor- en tegenstanders wel over hetzelfde wanneer zij het over hekserij-beschuldigingen hebben? Nog erger, praten medestanders wel over hetzelfde? Kan het misschien zijn dat er verschillende soorten van hekserij-beschuldiging zijn; dat de ene soort van onder naar boven gelanceerd wordt en de ander in omgekeerde richting?

In het reeds genoemde artikel zoekt van Wetering (1975) een antwoord op deze vragen in het veel-betwiste onderscheid tussen de begrippen hekserij (*witchcraft*) en toverij (*sorcery*). Zich baserend op zeven - hoofdzakelijk op Afrika gerichte - studies plaatst zij 14 elementen "hekserij" tegenover 14 elementen van "toverij". Zij betoogt, dat er een "idioom" van vijandigheid" bestaat en dat dit idioom zich aanpast aan de sociale positie van de beschuldigde. Als deze hooggeplaatst is kiest men het idioom van toverij, en in het andere geval het idioom van hekserij. Voor het gebruik van het toverij-idioom geeft zij de volgende verklaring:

The powerful or potentially powerful should not be turned into bitter enemies.

A backdoor should be kept open, so the accusation has to be couched in careful phrases, or in words that allow for a come back, a recovery at a later stage (van Wetering 1975: 175).

Welnu, zegt de schrijfster, hekserij wordt beschouwd als iets afgrijselijks, door en door slecht, terwijl toverij meer ambigu is. Toverij kan zelfs een legitiem karakter hebben, het kan prestige verlenen, dus "toverij" is het meest geschikte idioom voor het beschuldigen van een sociaal-sterke. Een soortgelijk betoog verklaart verder waarom de zwakken daarentegen meestal van hekserij beschuldigd worden.

Ik geloof niet dat deze suggestie een vruchtbare is. In de eerste plaats zal het onderscheid tussen hekserij en toverij door velen van de hand gewezen worden als te rigide, te "*etic*" of gewoon niet van toepassing. De meeste studies waar van Wetering zich op baseert zijn enigszins toegeschreven naar de dichotomie hekserij/toverij. Men kan zich dus afvragen of zij wel een geschikt uitgangspunt vormen voor het opstellen van constrasterende taxonomieën van hekserij- en toverij-geloof. Ten tweede, zelfs als wij van Weterings (1975: 172-173) taxonomie van hekserij en toverij idioom aanvaardden, dan volgt daar nog niet uit, dat hekserij noodzakelijk "slechter" en daardoor meer geschikt is als idioom voor een zwakke vijand. Haar taxonomie van beide begrippen maakt een tegenovergestelde hypothese echter even waarschijnlijk. Als het er om gaat bij de beschuldiging van een hogergeplaatste een achterdeur open te houden, zoals zij suggereert, lijkt de *hekserij*-beschuldiging juist uiterst geschikt. Van een heks wordt geloofd dat hij niet bewust en niet opzettelijk handelt terwijl dat wel het geval is bij degene die toverij bedrijft. Het hekserij-idioom heeft dus een dubbele bodem; men kan zeggen: X is wel een heks maar hij kan er niets aan doen. Daarmee hangt een andere opvatting over hekserij samen die ook door de schrijfster wordt geïnventariseerd, nl. dat hekserij minder met conflicten verbonden wordt dan toverij. Dit schept weer ruimte voor een andere vorm van ambiguïteit: ik noem X wel heks maar ik heb niets tegen hem. Kortom, er vallen minstens evenveel argumenten te bedenken die tot een tegengestelde conclusie kunnen leiden. Zonder een uitspraak te doen over de vraag of het onderscheid

tussen "hekserij" en "toverij" zinnig en/of juist is kunnen wij in ieder geval vaststellen dat het weinig helderheid verschaft voor de bestudering van de rol van hekserijbeschuldigingen bij processen van nivellering of accumulatie van macht.

In haar proefschrift doet van Wetering (1973: 171, 252-277) ons echter een andere suggestie aan de hand die meer perspectief lijkt te hebben. Ze onderscheidt "beschuldigingen die men gemakkelijk uitspreekt en gemakkelijk concreet maakt" en "beschuldigingen die men liever vaag houdt of niet uitspreekt" (p. 171). De eerste soort beschuldiging wordt gewoonlijk gericht aan overledenen en levenden met een zwakke positie, de tweede soort aan levenden met een sterke positie. Dit lijkt me een veelbelovend gezichtspunt en het is jammer dat de schrijfster deze visie niet consequent heeft uitgewerkt door haar gehele proefschrift. Zij merkt op (p. 263) dat het dispuut tussen Marwick en Douglas of hekserij/toverij de positie van hoofden versterkt dan wel ondermijnt tot niets leidt. "In hekserij-zaken komen de wisselende machtsrelaties die kenmerkend zijn voor deze samenleving tot uiting". Ik zou dit als volgt willen interpreteren, *het hekserij-idioom leent zich zowel voor beschuldigingen van boven naar beneden als andersom*. In het eerste geval zal de beschuldiging open en concreet zijn, vaak is het een orakeluitspraak; in het tweede geval zal de beschuldiging ofwel vaag zijn ofwel heimelijk, het karakter aannemend van roddel (cf. Bleek 1976). Men zou, in dit tweede geval dan misschien ook beter van verdenking of verdachtmaking kunnen spreken i.p.v. beschuldiging.

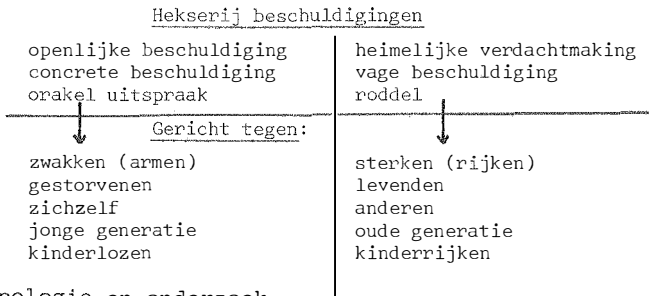
Ook de bekentenis of zelf-beschuldiging past goed in dit schema; er is sprake van een duidelijk gearticuleerde beschuldiging (door ego) aan het adres van een sociaal-zwakke persoonlijkheid (ego). Wat de uitwerking van deze beschuldiging betreft is er wel een verschil. De openlijke beschuldiging is duidelijk gericht op verdere onttakeling van de betrokken "heks" terwijl de openbare zelf-beschuldiging gericht is op katharsis en sociaal herstel van de "heks".

Het onderscheid tussen openlijke en heimelijke hekserijbeschuldiging trof ik, tot mijn verrassing, ook aan in de - weinig bekende - studie van Augé over drie ethnische groepen in het zuiden van Ivoorkust. Hij schrijft

Il en résulte que le portrait du soupçonné-type contraste singulièrement avec lui de l'accusé-type. Le soupçonné-type est *riche*, il a de *l'influence*, du *prestige*; il est "*ancien*", au moins socialement: il a des dépendants, une *famille nombreuse*. Mais l'accusé-type ne possède fréquemment que l'un des traits de ce modèle: la *vieillesse*. Les *déviant*s, les *aigris*, les *vieillards abandonnés* sont souvent accusés: ils font des boucs émissaires idéaux (...) (Augé 1974: 105; onderlijning WB).

Als we Augé's en van Weterings visie samenvatten kunnen we het volgende schema opstellen van contrasterende sociale factoren die er de oorzaak van zijn dat hekserij-beschuldigingen soms

accumulatie en soms nivellering van macht beogen. De dichotomie binnen het schema moet niet in absolute termen verstaan worden, maar moet gezien worden) als een tendens in de constellatie van factoren. Ten overvloede: het schema heeft een hypothetisch karakter en dient verder getoetst te worden aan concreet ethnografisch materiaal.

Typologie en onderzoek

Een belangrijke vraag die nog beantwoord moet worden, is of en hoe deze twee typen van hekserij-beschuldiging over ethnische groepen verdeeld zijn. Komt het ene type in de ene en het andere in de andere maatschappij voor, of komen beide typen binnen een en dezelfde gemeenschap voor? Zelfs een intensieve literatuurstudie zou deze vraag waarschijnlijk niet kunnen beantwoorden, en wel om de volgende reden: er lijkt een zeer nauwe relatie te bestaan tussen het soort van onderzoek dat men gedaan heeft en het type van hekserij-beschuldiging dat men "aangetroffen" heeft. Daarmee wil ik zeggen dat er een grote kans bestaat dat antropologen slechts een gefragmenteerd beeld hebben geschetst van het verschijnsel hekserij-beschuldiging/verdachtmaking en dat een meer volledig beeld waarschijnlijk aan zal tonen dat het idioom van hekserij-beschuldiging op zeer uiteenlopende wijzen gehanteerd wordt binnen één gemeenschap. Die uiteenlopende wijzen van beschuldiging hebben echter duidelijk één aspect gemeen: de beschuldiger beoogt een verbetering van zijn eigen positie, dat geldt dus ook voor de zelf-beschuldiger.

Mijn bewering dat het onderzoek een grote invloed heeft op het (aangetroffen) type van hekserij beschuldiging is niet gebaseerd op een uitgebreid literatuuronderzoek. Zij komt voort uit mijn kennisname van enkele publicaties die in dit bestek nader zijn besproken, uit mijn eigen onderzoekservaringen en uit simpele methodologische logica. Ik wil hier heel kort enkele onderzoeken en de daarin aangetroffen typen van hekserij-beschuldiging de revue laten passeren. Van Wetering laat ons weten dat zij zich tijdens haar onderzoek geconcentreerd heeft op de uitspraken van een orakel dat zich buigt over doodsoorzaken (resultierend in 63 gevallen van hekserij-beschuldiging). De opbrengst van haar onderzoek bestaat dan ook bijna geheel uit hekserij-beschuldigingen die openbare en concrete

uitspraken zijn en betrekking hebben op gestorven leden van de gemeenschap. Wyllie (1973) verrichtte zijn onderzoek bij een gebedsgenezer ("local prophet") in Winneba (Ghana) hetgeen logischerwijze resulteerde in 37 gevallen van zelf-beschuldiging. Field (1960) woonde genezingsbijeekkomsten bij van verscheidene heksendokters in Ghana. Ook zij schetst een beeld van hekserijgeloof waarin de zelfbeschuldiging een grote rol speelt. Ondergetekende (Bleek 1975) hield zich tijdens zijn onderzoek vooral bezig met spanningen en conflicten binnen één lineage en maakte daarbij veel gebruik van vertrouwelijke gesprekken en roddel. Het beeld van hekserij-beschuldiging dat hij dan ook kreeg bestond hoofdzakelijk uit roddel en verdachtmaking.

Samenvattend zou ik willen zeggen dat de hekserijbeschuldigingen gezien moet worden als een idioom waarvan verschillende groeperingen of personen op twee verschillende wijzen gebruik van kunnen maken: als de beschuldigde macht heeft over de beschuldiger zal de beschuldiging achter diens rug geuit worden; in het omgekeerde geval zal de beschuldigde openlijk mikpunt van de beschuldiging zijn. Het is van Weterings verdienste deze gedachte naar voren te hebben gebracht in haar proefschrift.

NOOT

Ik dank Jojada Verrips voor zijn kritisch commentaar op een eerste versie van dit artikel.

LITERATUUR

- Augé, M. 1974, *Théorie des pouvoirs et idéologie*. Paris, Maspero.
- Bleek, W. 1975, *Marriage, inheritance and witchcraft: a case study of a rural Ghanaian family*. Leiden: Afrika-Studiecentrum.
- 1976, "Witchcraft, gossip and death: a social drama", *Man N.S.* 11: 526-541.
- Douglas, Mary, 1973, *Natural symbols: explorations in cosmology*. Harmondsworth: Penguin.
- Elias, N. en J.L. Scotson, 1976, *De gevestigden en de buitenstaanders: een studie van de spanningen en machtsverhoudingen binnen twee arbeidersbuurten*. Utrecht: Aula.
- Field, Margaret J. 1960, *Search for security: an ethnopsychiatric study of rural Ghana*. London: Faber & Faber.
- Kloos, P. and K.W. van der Veen (eds.) 1975, *Rule and reality: essays in honour of André J.F. KËbben*. Amsterdam: Anthropologisch-Sociologisch Centrum.
- Kluckhohn, C. 1967, *Navaho witchcraft*. Boston: Beacon Press (eerste druk 1944).
- Lewis, I.M. 1971, *Ecstatic religion: an anthropological study of spirit possession and shamanism*. Harmondsworth: Penguin.
- Middleton, J. and E.H. Winter (eds.) 1963, *Witchcraft and sorcery in East Africa*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wetering, Wilhelmina van, 1973, *Hekserij bij de Djuka: een sociologische benadering*. Amsterdam: Academisch Proefschrift.
- 1975, "The sociological relevance of a distinction between sorcery and witchcraft" in: Kloos and van der Veen 1975: 171-184.
- Wyllie, R.W. 1973, "Introspective witchcraft among the Effutu of Southern Ghana" *Man N.S.* 8: 74-79.